

Aleksander Kiklewicz

**FORMALIZACJA OPISU KONFRONTATYWNEGO
JĘZYKA POLSKIEGO***

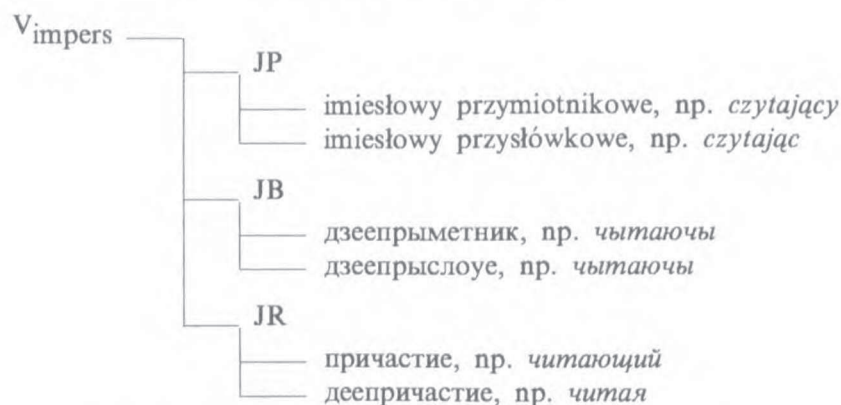
1. W procesie nauczania języka obcego zawsze bierze się pod uwagę (w większym lub mniejszym stopniu – w zależności od metody dydaktycznej) już posiadaną przez uczącego się wiedzę, czyli kompetencję językową – każdy uczący się języka obcego już włada przynajmniej jednym, mianowicie ojczystym językiem. Charakterystyczny dla glottodydaktyki dialog języków powoduje jej naturalny związek z lingwistyką konfrontatywną, której wartość i, można nawet mówić, korzyść społeczna w dużym stopniu polega na zaopatrzeniu studiów glottodydaktycznych w informację o mniej lub więcej regularnych korelacjach „swojego” i obcego języka. Badania porównawcze pozwalają na bardziej stosowną, dokładną selekcję materiału dydaktycznego, określenie jego objętości i sposobów wykładania. Jest faktem zupełnie banalnym, że polska gramatyka dla Białorusinów musi się różnić od polskiej gramatyki dla Włochów albo nawet dla Rosjan.

2. Formalizacja opisu konfrontatywnego przewiduje generalizację materiału empirycznego, stosowanie wyjściowego systemu pojęć i terminów, orientację na międzyjęzykowe stosunki klas i kategorii.

Moim wyjściowym postulatem jest twierdzenie o trzech aspektach znaku językowego. Każdy znak językowy (jak również każdy obiekt semiotyczny) posiada: 1) aspekt substancjonalny czyli formę – obiekty mniejszego formatu, z których znak się składa; 2) aspekt strukturalny czyli formę wewnętrzną – sposób organizacji elementów znaku; 3) aspekt funkcjonalny czyli treść – relacje znaku do innych znaków większego stopnia złożoności lub także do niewerbalnych obiektów. Wychodzę z za-

* Autor serdecznie dziękuje Fundacji Aleksander von Humboldt – Stiftung (Niemcy, Bonn) za finansowe poparcie w czasie przygotowywania tej pracy naukowej.

łożenia, że tym trzem aspektom znaku językowego odpowiadają trzy paradygmaty lingwistyki konfrontatywnej: paradygmat substancjonalny, paradygmat strukturalny oraz paradygmat funkcjonalny. Możliwości opisu konfrontatywnego w ramach każdego paradygmatu będą pokazane na przykładzie polskich i wschodniosłowiańskich form imiennych czasownika. 3. W języku polskim (JP) istnieje klasa czasownikowych predykatów wewnętrznych typu *piszący*, *pisany*, *pisząc*, *napisawszy*, które w zależności od pozycji syntaktycznej można podzielić na dwie subklasy: tzw. imiesłowy przymiotnikowe (w pozycji adsubstantywniej) oraz tzw. imiesłowy przysłówkowe (w pozycji adwerbalnej). Podobne klasy i subklasy istnieją również w systemie gramatycznym języków wschodniosłowiańskich (będą rozpatrywane język białoruski – JB i język rosyjski JR):

Oznacza to, że na poziomie kategorii gramatycznej form impersonalnych czasownika, a także na poziomie składających ją subklas funkcjonalnych wspomniane języki charakteryzują się tożsamością substancjonalną. Różnice natomiast pojawiają się na poziomie poszczególnych form gramatycznych. W językach wschodniosłowiańskich system imiesłowów liczy sześć typów formalno-pozycyjnych, w JP tylko cztery typy:

JP	JB	JR
<i>читая́цы</i>	* <i>чытаючы</i>	<i>читающий</i>
<i>читаны</i>	* <i>чытаўшы</i>	<i>читавший</i>
–	<i>прачытаны</i>	<i>прочитавший</i>
–	<i>чытаемы</i>	<i>читаемый</i>
<i>читая́ц</i>	<i>чытаючы</i>	<i>читая</i>
<i>прэчытаўшы</i>	<i>чытаўшы</i>	<i>прочитав</i>

Można więc konstatować, że wschodniosłowiańskie systemy imiesłowów są bardziej rozwinięte, jednak należy brać pod uwagę dwie ważne okoliczności. Pierwsza dotyczy homonimii białoruskich form imiesłowów przysłówkowych i przymiotnikowych czynnych: *чытаючы* i *чытаўшы*. Faktycznie język białoruski zawiera także imiesłowy czterech typów formalno-pozycyjnych, zaś różnica między imiesłowami przysłówkowymi a przymiotnikowymi czynnymi polega wyłącznie na ich pozycji syntaktycznej. Ta homonimia białoruskich form imiennych czasownika powoduje specyfikę ich tekstowej realizacji, o czym będzie mowa dalej.

Druga okoliczność dotyczy większego w porównaniu do języków wschodniosłowiańskich stopnia regularności leksykalnej realizacji paradygmatu czasowników impersonalnych w JP. Tworzenie form imiesłowów w JP spotyka o wiele mniej przeszkód ze strony słownictwa, większy stopień regularności realizacji tego paradygmatu jest prawdopodobnie swojego rodzaju kompensacją jego mniejszego zakresu. Por. przykłady:

(1) *Spadł z konia trafionego kulą* (A. Kuśniewicz) – *Ён зваліўся з каня, у якога трапіла куля.*

(2) *Usiłujesz wyobrazić sobie psa... białego szpica przejechanego przez samochód* (I. Iredyński) – *Ты намагаешся ўявіць сабе сабаку, белага шпіца, якога пераехала машына.*

(3) *...Kilo białej słoniny, wystanej cierpliwie w kolejce* (B. Brzeziński) – *...Кіло белага сала, за якім прыйшлося боўга пастаяць у чарзе.*

(4) *Wręczają nam zniechęcone radzieckie paszporty* („Polityka” 1989, nr 51–52) – *Нам уручаюць ненавісныя нам савецкія пашпарты.*

(5) *Ludzi było jeszcze mało, ale do pianina tuliły się trzy czy cztery, zacządzone muzyką, nie dokochane dziewczyny* („Polityka” 1989, nr 19) – *Людзей было яшчэ мала, але да піяніна туліліся тры або чатыры адурманеныя музыкай дзячыны, якім не хапала кахання.*

(6) *...W jaki sposób ten przedstawiciel aparatu z krwi i kości, leczący się do niedawna w „spec-klinice” i wożony Czajką – stał się w ciągu dwu lat ulubieńcem Moskwy?* („Polityka” 1989, nr 23) – *Якім чынам гэты тыповы прадстаўнік апарату, які лячыўся да нядаўняга часу ў спецклініцы і ездзіў на „Чайцы”, стаў за два гады кумірам Масквы?*

Semantyka leksykalna w JP w mniejszym stopniu występuje jako czynnik ograniczający potencje formotwórcze imiesłowów, co przy uwzględnieniu innych badań konfrontatywnych (Киклевич 1992) wskazuje na mniejszy stopień zależności cech gramatycznych wyrazu od jego właściwości leksykalno-semantycznych.

4. Porównując języki w aspekcie strukturalnym stwierdzamy różnicę wewnątrzsystemowych stosunków niektórych kategorii gramatycznych, np. kategorii czasu i strony imiesłowów.

JB

	czas teraźniejszy	czas przeszły
strona czynna	<i>чытаючы</i>	<i>чытаўшы</i>
strona bierna	<i>чытаемы</i>	<i>чытаны</i>

JP

	czas teraźniejszy	czas przeszły
strona czynna	<i>чытаючы</i>	–
strona bierna	–	<i>(prze)czytany</i>

Tę różnicę międzykategorialnych stosunków można pokazać za pomocą formuł logiki predykatów:

$$\begin{array}{l} \forall x \quad \& \quad \forall y \quad \text{STRONA}(x) \rightarrow \text{CZAS}(y). \\ \text{STRONA}(x) \quad \text{CZAS}(y) \\ \forall x \quad \& \quad \forall y \quad \text{STRONA}(x) \rightarrow \text{CZAS}(y). \\ \text{STRONA}(x) \quad \text{CZAS}(y) \end{array}$$

Pierwsza formuła charakteryzuje stosunek kategorii strony i czasu imiesłowów w JB i oznacza: „Dla każdego znaczenia kategorii gramatycznej strony i każdego znaczenia kategorii gramatycznej czasu jest prawdziwe, że jeśli imiesłów posiada znaczenie strony, on posiada także znaczenie czasu”. Druga formuła wskazuje na stosunek kategorii strony i czasu imiesłowów w JP: „Dla jednego i tylko jednego znaczenia kategorii strony i dla jednego i tylko jednego znaczenia kategorii czasu jest prawdziwe, że jeśli imiesłów posiada znaczenie strony, on posiada także znaczenie czasu”.

5. Różnica porównywanych języków przejawia się również w aspekcie funkcjonowania imiesłowów. Już zwracaliśmy uwagę na homonimie form imiesłowów przysłówkowych i przymiotnikowych czynnych w JB. Ta homonimia powoduje redukcję funkcjonalną imiesłowów przymiotnikowych czynnych w JB, co stanowi jego cechę typologiczną w tle JP czy też JR. Formy imiesłowów przymiotnikowych typu *чытаючы*, *чытаўшы* występują stosunkowo rzadko, w każdym razie redaktorzy wydawnictw najczęściej bezwzględnie te formy (uważane za rusycyzmy gramatyczne) skreślają, zamieniając je konstrukcjami analitycznymi typu *той, хто чытае* albo *той, хто чымаў*. Czasem takie kategorystyczne negowanie imiesłowów przymiotnikowych czynnych wywołuje poważne nieporozumienia terminologiczne, co dotyczy np. białoruskich odpowiedników terminów *мóвячы* – *слухаючы*

(inne warianty: *nadawca – odbiorca*). W JR są używane poza rzeczownikami *корреспондент – реципиент, отправитель (сообщения) – получатель (сообщения), адресант – адресат* i in. także imiesłowy *говорящий – слушающий*, którym w JB odpowiadają wyrażenia *той, кто говорит – той, кто слушает*.

Inna funkcjonalna osobliwość języków wschodniosłowiańskich polega na (co prawda niezbyt regularnym) używaniu imiesłowów w funkcji predykatów jądrowych, tzn. w funkcji czasowników finitywnych:

(7) *Пускай бы костюбила и хлеб из остатка давала, а то я не евши* (А. Платонов).

(8) *А в середине двора, огороженные круглой решеткой, кольцом росли большие старые деревья, и были они словно взявшись за руки* (А. Битов).

(9) *Чыста поле пераходзячы, Цёмна ночка надыходзячы* (folklor).

Użycie imiesłowów w funkcji orzeczenia jest charakterystyczne dla poezji rosyjskiej pierwszej połowy XX stulecia, o czym pisał m. in. jej wybitny znawca В. Eichenbaum (Эйхенбаум 1986). Oto niektóre przykłady z poezji W. Chlebnikowa:

(10) *Меня проносят на слоновых Носилках – слон девичьимный, Меня все любят. Вишину новый, Сплетя носилок призрак зимний.*

(11) *И залог для восхищенья Чуден, нем, закрыв глаза, О, добыча похищенья, Тяжкий меч и стрекоза.*

(12) *Ее молчащую садили В колыхась ждущей колыхаге.*

(13) *Как бы вопрошая: вы что здесь делаея?*

(14) *Что же дальше будут делаея, Игорь, Игорь!*

(15) *Себя сбив концом веревки, Меж тем брюшко сребристо лысое Ему давало сходство с крысою.*

(16) *Когда, кидая, бешен, взор, Был посох в землю воткнут.*

W JP takie funkcjonowanie form imiennych czasowników nie jest przyjęte. Natomiast cechą charakterystyczną JP jest użycie imiesłowów przysłówkowych współczesnych (ze znaczeniem aspektu niedokonanego) bez semantyki współczesności. Spotykamy takie konstrukcje syntaktyczne z czasownikami osobowymi w aspekcie dokonywanym:

(17) *Пи́лкарзе „Легии” вы́играли ме́ч, здо́бывая́ зло́те ме́дале – Футбо́листы „Легии” вы́играли ма́тч, а́трыма́юшы / *а́трымлі́ваючы залаты́я ме́далі.*

(18) *Вы́вальчылі звы́цї́ство в ту́м ме́чці, вы́гры́вая́ са́ле мі́стрзоства – Яны́ за́ваява́лі пера́могу ў гэ́тым ма́тчы, вы́йгра́юшы / *вы́йгра́ваючы ў́сё першы́нство.*

(19) *Пры́шэдлі́ вче́сьней, ро́мага́я́ Ба́сі на́крыва́ць до́ столу – Ё́н пры́шоў ра́ней, дзя́куючы ча́му ро́мог / *па́мага́ючы Ба́сі на́крыць на́ стол.*

Imiesłów w takich wyrażeniach wskazuje na czynność, która nastąpi po zakończeniu czynności oznaczanej przez predykat jądrowy: najpierw piłkarze wygrali mecz, potem zdobyli złote medale; najpierw przyszedł wcześniej, potem pomógł Basi nakrywać do stołu. W podobnych wypowiedzeniach wyraża się także semantyka implikacji (powodowania), na co już wskazywała D. Buttler: ten fakt, że przyszedł wcześniej spowodował fakt, że pomógł Basi nakrywać do stołu.

Jedną z najważniejszych reguł syntaktycznego wykorzystywania imiesłów przysłówkowych polega na tym, że subiekt przy imiesłowie i subiekt przy predykanie jądrowym (tzn. czasownika finitywnym) są identyczne, np. zdanie (17), gdzie subiektem predykatu jądrowego *wygrali* i subiektem predykatu wewnętrzznego *zdobywając* jest grupa nominalna *piłkarze „Legii”*. D. Buttler jednak przytaczała spotykane w tekstach pisemnych (przede wszystkim w prasie) przykłady wypowiedzeń z odstępniem od tej reguły:

(20) *Ulotki zostały rozesłane pocztą, wzywając Francuzów do walki.*

(21) *Wszystkie prace zostały ukończone, stawiając fabrykę w rządzie najbardziej nowoczesnych zakładów.*

Przykład takiego odstąpienia od reguły identyczności subiektów znajdujemy w *Pieśni Legionów Polskich we Włoszech* Józefa Wybickiego – wcześniejszej wersji *Mazurka Dąrowskiego*.

*Niemiec, Moskal nie osiędzie,
Gdy jąwszy pałasza,
Hasłem wszystkich zgoda będzie
I ojczyzna nasza.*

Z jednej strony podobne wyrażenia można kwalifikować jako błędy językowe, z innej zaś strony, jak pisała D. Buttler, dla wielu mówiących po polsku ludzie nie są to wypowiedzenia niezrozumiałe czy nawet rażące. W każdym razie konstrukcje syntaktyczne omawianego tu typu są dość szeroko prezentowane w tekstach, co świadczy o pewnej charakterystycznej dla współczesnego JP (a nie właściwej językom wschodniosłowiańskim) tendencji do funkcjonalno-semantycznej *separacji* w zdaniu formy osobowej i formy imiennej czasowników, np.:

(22) *Patrząc na przygotowania do zjazdu, widać, że skończył się okres miodowy* („Polityka” 1989, nr 51–52).

(23) *Czytając ten program działań robi się człowiekowi smutno* („Życie Warszawy”, 15.04.1986).

(24) *Nie chcąc mieszać się w wewnętrzne sprawy waszego kraju, sukces tej polityki wydaje nam się pierwszym warunkiem wzmocnienia stosunków gospodarczych z przedsiębiorstwami francuskimi* („Polityka” 1989, nr 9).

(25) *Funkcja trenera reprezentacji – zważywszy znaczenie futbolu – to niemalże funkcja polityczna* (ITD, 07–14.09.1986).

(26) *Prawdę powiedziawszy, Sokrates prezentuje się mizernie* („Przegląd Sportowy”, 14.09.1984).

(27) *Wracając do niestrudzonego Bratkowskiego, ma on również cechy mniej godne podziwu, jak każdy zwykły śmiertelnik* („Polityka” 1989, nr 47).

6. Gramatyka porównawcza języków słowiańskich nie musi się ograniczać wyłącznie opisem induktywnym, jak pisał A. Reformatski, według starej anegdoty o tym, jak rozmawiali dwaj chłopcy: – *My mamy dzisiaj naleśniki! – A do nas przyszedł żołnierz!* Po pierwsze, opis induktywny w zasadzie nigdy nie może być zakończony – z powodu dynamicznej nieskończoności czasowej i przestrzennej uniwersum językowego. Po drugie, uogólnienia według niezupełnej indukcji nie są całkiem wiarygodne, w każdym razie potrzebują dodatkowego opracowania statystycznego, którego zresztą w badaniach konfrontatywnych najczęściej brakuje. Z powyższych rozważań wynika, że opis empiryczny w językoznawstwie porównawczym musi być połączony z opisem systemowym. Niektóre możliwe kierunki takiego opisu autor przedstawia w tym artykule.

LITERATURA

Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego. Zagadnienia poprawności gramatycznej*, Warszawa 1986

Киклевич А. К., *Однородные и неоднородные определения: внутри- и межъязыковая типология (на материале польского и русского языков)*, „Slavia Orientalis” 1992, nr 3

Эйхенбаум Б. М., *О прозе. О поэзии*, Ленинград 1986